

Een patrijspoot is een rond, glazen raampje met waterdichte sluiting in schepshutten en kajuiten. *Patrijspoot* is een exclusief Nederlands woord: het komt in geen enkele andere taal voor, met uitzondering van het Afrikaans, waar het een Nederlands leenwoord is. In het Duits spreekt men van *Bullauge* (letterlijk 'stierenog'), in het Frans van *hublot*, in het Engels van *porthole* en in het Spaans van *portilla* of *oyo de buie* ('ossenog').

De oorsprong van *patrijspoot* is niet met zekerheid bekend. De etymologische woordenboeken, voor zover ze het woord al opnemen (zie www.etymologiebank.nl), houden zich op de vlakte, maar alle vermoeden ze een verband met het oudere *patrijsgat*, één van de benamingen waarmee men eertijds het gat aanduidde boven het scheepsroer waar de roerpen of roerkoning doorheen steekt. Die theorie is niet onplausibel, maar daarmee is het etymologische probleem alleen maar verlegd. Waarom noemde men die opening voor de roerpen naar het achterste van een patrijs? Toch niet omdat daarlangs patrijzen binnenvlogen? Op grond van wat we in historische bronnen bijeenprokkelde, proberen we enig licht te laten schijnen op het mysterie, al willen we de lezer meteen waarschuwen voor te hooggespannen verwachtingen: ook met dit artikel is het laatste woord over de patrijspoot lang niet gezegd.

HENNEN EN PATRIJZEN AAN BOORD?

Patrijspoot is een betrekkelijk jong woord. De oudst bekende vindplaats is een citaat uit een reisverslag uit 1777 door Cornelius de Jong (gepubliceerd in 1806): "Toen werd mij gezegd ... naar kooi te gaan, ten welken einde mij een vertrekje, hut genaamd, werd aangewezen, waarin nauwelijks zes personen overeinde zouden kunnen staan; lucht en licht ontvangt het door een klein venstertje, van nauwelijks een voet in het vierkant, bij de zeelieden onder de naam van *patrijspootje* bekend". In dit fragment, ons bekend dank zij Van der Meulen (1954), duidt het woord net zoals vandaag een kajuitvenstertje aan. Alleen zag zo'n raampje er in de achttiende eeuw blijkbaar enigszins anders uit: het was niet rond, maar vierkant.

Patrijsgat, waarvan vermoed wordt dat het model heeft gestaan voor *patrijspoot*, duikt ruim twee eeuwen vroeger op. In een stichtelijk toneelstuk van de Brugse rederijker Cornelis Everaert uit 1530, getiteld *Maria ghecompareirt byden scepe*, lezen we: "Et roer heeft een helmstock om bedieden Met een partrysghat waer in naer zede Den calterstock steict/daer den stierman

mede et scip bestiert/ende et roer doet wycken."

Patrijsgat heet hier dus het gat waar de *calterstock* of *kolderstock*, d.i. de roerpen of roerkoning, doorheen steekt. Belangrijk nu voor de verklaring van de naamgeving is dat dit 'patrijsgat' ook, en vaker, *hennengat* heet. Zo luidt het blijkens de Grote Van Dale nog steeds in de tegenwoordige standaardtaal. De oudste vermelding treffen we aan in het 17de-eeuwse werk van Nicolaas Witsen, *Aeloude en hedendaegsche Scheepsbouw en bestier* (Amsterdam, 1671), waar *hennegat* verklaard wordt als "Het gat waar door de roerpen in 't schip gaat".

Hennengat is, zoals ook Van Dale en het WNT stellen, vrijwel zeker geïnspireerd op de gelijkenis tussen het roerpengat en de opening van de eileider van de kip, waaruit de eieren te voorschijn komen. Blijkbaar sprak dat lichaamsdeel van de bekende en alom gekweekte pluimveesoort tot de verbeelding, want in de volkstaal worden nog andere ronde of opbollende zaken *hennegat* of *hoendergat* genoemd, zoals het brilgat in de zitplank van een ouderwets houten gemak, en vandaar ook de sportwereld binnengekomen als benaming voor de waterbak op het steeplechaseparcours. Verder werd ook het opbollend deel achter aan de wijde rok van sommige lange damesjurken *hennengat* genoemd, en het midden van vorige eeuw plachten coole West-Vlaamse jongens in navolging van sommige bebop- en rock-iconen hun haren in een *hennengat* te kammen.

Vermoedelijk is in de scheepsterminologie *patrijsgat* ontstaan als creatieve variant van *hennegat*. Of men daarbij dacht aan een kippensoort met patrijsachtig verenkleed, valt moeilijk te zeggen. In de huidige taal worden verschillende soorten van het

leghornras naar de patrijs genoemd. De courantste soort heet kortweg *patrijs*, daarnaast onderscheidt men o.m. de *zilverpatrijs*, de *blauwpatrijs*, de *koekoekpatrijs* en de *isabelpatrijs*. Het is echter de vraag of dergelijke patrijsachtige kippensoorten ten onzent al voorkwamen toen het woord *patrijsgat* ontstond.

Er dient ten overvloede benadrukt te worden dat de vorming van *patrijsgat* naar het model van *hennengat* slechts een vermoeden is, want er zijn geen harde bewijzen voor. Zo vindt deze theorie geen steun in de chronologie van de attestaties: *patrijsgat* verschijnt meer dan een eeuw eerder in een bron dan *hennengat*. Daarmee is echter ook weer niet gezegd dat *hennengat* nog niet bestond in de 16de eeuw, alleen is er tot vandaag geen geschrift opgedoken waarin het vermeld staat. Als we er even van uitgaan dat beide woorden een tijdlang naast elkaar gebruikt werden voor dezelfde opening in de achtersteven van het schip, dan is het niet onlogisch te veronderstellen dat op de duur maar één van de twee behouden bleef, in dit geval dus *hennengat*. Wat niet betekent dat *patrijsgat* helemaal uit de taal verdween. We vinden er vandaag immers nog een echo van in de Frans-Vlaamse visserstaal. Volgens de WVD-informant uit Bray Dunes is *patrijzegat*, net zoals *hennegat* aan de hele Vlaamse kust, geëvolueerd tot benaming voor een vaartuig dat zich van andere onderscheidt door de specifieke vorm van zijn achtersteven: in Frans-Vlaanderen loopt die uit op een scherpe punt, aan de Belgische kust hangt hij schuin naar achteren over het water (WVD II, 7: 60-62). Eerder dan aan een betekenisuitbreiding van het roerpengat naar de achtersteven, moet hier wellicht worden gedacht aan een nieuw benoemings-

motief, namelijk de vorm van de hele achtersteven, die er voor de naamgevers uitzag als het achterste van een hen of een patrijs. Tot slot vermelden we nog dat de Oostendse vissers *hennengat* kennen voor nog een ander gat aan boord, dat ook *korregat* heet. Volgens Desnerck is dat de opening in de verschan-sing van het schip waardoor de kabel loopt waarmee het kornet voort wordt gesleept.

Toen *hennengat* als naam voor het gat waarlangs de roerkoning binnen boord komt zijn synoniem *patrijsgat* had overvleugeld, kwam dat laatste woord als het ware vrij om op een ander gatvormig scheepsonderdeel te worden toegepast. Het kajuitraampje was hiervoor een geschikte kandidaat, alleen is het de vraag hoe die overdracht in zijn werk is gegaan. Intrigerend is namelijk dat dit raampje niet als een *gat*, maar als een *poort* wordt benoemd. Werd het woord *gat* misschien niet gepast bevonden voor een venstertje op een respectabel passagiersschip, en heeft men het dan maar vervangen door het deftiger klinkende *poort*? Als we wat dieper gaan graven in de betekenis-geschiedenis van *patrijspoort*, krijgen we de indruk dat hier meer aan de hand is dan een rechtstreekse overdracht van een overbodig geworden woord op een nieuw voorwerp.

OORLOGSSCHEPEN MET PATRIJSPOORTEN

Naast de algemeen bekende betekenis vermelden de woordenboeken nog een intussen historisch geworden toepassing van *patrijspoort*, nl. 'het poortje in de batterijpoort van een linesschip om licht en lucht tussendecks te brengen' (Van Dale). Een linesschip is een slagschip uit de tijd van de zeilvaart, en een batterijpoort of geschutpoort is een vierkante, afsluitbare opening in het boord van zo'n schip om de tromp van een kanon door te steken. In zulke geschutpoorten waren dus licht- en luchtpoortjes aangebracht, die men *patrijspoort* noemde.

Batterijpoort en *patrijspoort* zijn zo gelijkend qua klank, dat het haast niet anders kan of het tweede woord moet onder invloed van het eerste zijn gevormd. En dat lijkt nog waarschijnlijker als we in het Hollandse Zeemanswoordenboek van Jacob Van Lennep (1856) de naam voor de geschutpoort als *batterijspoort* gespeld vinden. Dat is evenwel een bevreemdende vorm: in andere samenstellingen met *batterij* staat geen tussen-s, bv. *batterijgeschut*, *batterijontsteking*, *batterijoplader*, enz. Bizar is ook dat *batterijspoort* geen apart trefwoord is bij Van Lennep, het duikt alleen op in zijn definitie van *patrijspoort*: "Kleine poort in de batterijspoorten aangebracht, zoowel om licht tusschendecks te brengen; als om, by het laden van het geschut, wanneer de batterijspoorten dicht zijn, den touwen wissel en aanzetter te bezigen." Het lijkt wel of we hier te maken hebben met een creatie van Van Lennep zelf. Wil hij daarmee zijn vermoeden dat *patrijspoort* uit *batterijspoort* komt, kracht bij zetten? Daartoe was die kunstmatige ingreep op de morfologische regels van het Nederlands echter niet nodig; ook zonder die ongerijmde tussen-s is de klankverwantschap tussen beide woorden groot genoeg om een etymologische link voor de hand te leggen. Wat dan weer onwaarschijnlijk is in het licht van die

■ Op dit model van geschutpoorten is te zien dat die centraal een ronde opening vertonen. Het is mogelijk dat de huidige betekenis voor *patrijspoort* en *kajuitraampje* hiervan is afgeleid (Rijksmuseum Nederland)

klankverwantschap, is dat beide woorden in de negentiende-eeuwse Hollandse zeemanstaal tegelijk in gebruik waren. Er kan bezwaarlijk sprake zijn geweest van 'de patrijspoort van de batterij(s)poort', dat zou al te veel verwarring hebben gesticht. Kwam *patrijspoort* op slagschepen wellicht in gebruik onder zeelui die voor de grotere poort een ander woord gebruikten, zoals *geschutpoort*?

SAMENVATTEND: EEN POGING TOT RECONSTRUCTIE

Ook na onze exploratie in de bronnen blijven er aan de oorsprong van *patrijspoort* heel wat vraagtekens vastzitten. Toch zijn er enkele bevindingen die kunnen bijdragen tot een plausibele reconstructie van de historische gang van zaken. De introductie van op pluimvee geïnspireerde benamingen in de scheepsterminologie gebeurde aan de hand van *hennengat* voor het gat waardoor de roerkoning binnen boord komt. Die naamgeving berust op de vergelijking die men zag tussen dat gat en de buitenopening aan de eileider van een kip. De geloofwaardigheid van dat benoemingsmotief vindt steun in het feit dat ook nog andere holten, gaten en opbollende zaken *hennengat* worden genoemd, zowel in de scheepstaal als in de gewone woordenschat. Al vroeg, vermoedelijk al voor 1500, werd naar het voorbeeld van *hennengat* het synoniem *patrijsgat* gevormd. De concurrentie tussen beide benamingen werd beslecht in het voordeel van *hennengat*, een woord dat zich in zijn oorspronkelijke betekenis toegang wist te verschaffen tot de Nederlandse standaardtaal. Het vervolg van het verhaal is minder eenduidig. Denkbaar is dat het woord *patrijsgat*, overbodig geworden als benaming van het roerpenget, inspiratie leverde voor schepping van *patrijspoort*, dat al in de achttiende eeuw werd toegepast op twee verschillende gaten aan boord van schepen: het luchtgat in geschutpoorten op

slagschepen en het kajuitraampje op andere vaartuigen. Hoewel die laatste betekenis tachtig jaar eerder in geschriften wordt aangetroffen dan de eerste, kunnen we geen stellige uitspraken doen over de historische verhouding in het reële taalgebruik. Gezien het grondwoord *poort* – en niet *gat* – lijkt het waarschijnlijk dat *batterijpoort*, naam voor een slagschipattribuut, een inbreng heeft gehad in de creatie van *patrijspoort*, meer bepaald door er het grondwoord voor te leveren. In die optiek zou men geneigd zijn te denken dat de toepassing 'luchtgat in een geschutpoort' oorspronkelijker is dan die op het kajuitraampje van minder vervaarlijke schepen.

Bronnen

- Baeye M. (2006). *Sediment- en morfodynamische evaluatie van de "Buiten Ratel" zandbank in het perspectief van een duurzame ontginningsstrategie*. Licentiaatsverhandeling Geologie, UGent, Renard Centre of Marine Geology: 161 pp.
- De Baere K., G. Potters & H. Verstraelen (2010). Het schip gaat zolang te water tot het doorroest. *De Grote Rede* 27: 12-19.
- De Jong, C. (1806). *Reize naar de Middellandsche Zee, in de Jaaren 1777, 1778 en 1779*. Haarlem. Digitaal beschikbaar op [http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b750638#page/iv/mode/1up](http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b750638#page/iv/mode/1up)
- Desnerck, R. (2006). *Oostends Woordenboek*. De Haan. Vierde verbeterde en vermeerderde druk.
- Muller, J.W. & L. Scharpé (1920). *Spelen van Cornelis Everaert*. Leiden. Digitale editie bezorgd door de Digitale bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (dbnl): http://www.dbnl.org/tekst/everoo3jwmuo1_01/colofon.php
- Van Cauwenberge C. (1971). Hydrografische analyse van de Vlaamse Banken langs de Belgisch-Franse kust. *Ingenieurstijdingen* 20(4): 141-149.
- Van der Meulen, R. (1954). *Nautica* (II). Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 72: 130-131.
- Van Lennep, Jacob (1856). *Zeemans-woordenboek*. Amsterdam, Gebroeders Binger. Digitale editie bezorgd door de dbnl: http://www.dbnl.org/tekst/lennoo6zeemo2_01/colofon.php
- WNT = Woordenboek der Nederlandsche Taal. 's Gravenhage / Leiden, 1864-1998. (<http://gtb.inl.nl/?owner=WNT>)
- WVD II, 7 = Roxane Vandenbergh. Woordenboek van de Vlaamse dialecten. Deel II: Niet agrarische vaktalen. Aflevering 7: De zeevisser. Gent, Tongeren, 2000.
- Zeebroek I. et al. (2010). Een 18de eeuwse wraksite op de Buiten Ratel-zandbank (Belgische territoriale wateren) (I): multidisciplinair onderzoek van het vondstenmateriaal. *Relicta* 6: 237-327.